

Filosofické a právně-filosofické aspekty kauzality jako východiska pro hledání nových řešení v medicínsko-právních sporech? Část druhá.¹

Autor: JUDr. Adam Doležal, LL.M.

Pracoviště: Kabinet zdravotnického práva a bioetiky, Ústav státu a práva AV ČR, v.v.i.

Abstract: The purpose of this essay is to introduce a philosophical foundation into the ideas relating to Causality in Tort Law. This Article uses firstly historical and descriptive method in order to find crucial theories on Causation in famous philosophical works. In brief it deals with historical background to many of the issues and disputes surrounding causation that concern philosophers today. Causation's role has been recognized since the ancient Greeks.

The second part deals with the leading theories that have been the focal points of contemporary debate in the philosophy of law. In this part is central point the notion of "cause" as used in legal context. The distinction between factual and normative causation and its consequences is also mentioned.

In the last part author thinks about directions legislation and justice application should proceed.

Key words: causation, medical law, causes, conditions, counterfactuals, NESS theory, But-For Theory, tort Law

¹ Tento článek byl vypracován s podporou GAČR v rámci grantového projektu P408/12/2574

1. Úvod

1.1. Rekapitulace

V první části tohoto článku jsem si položil některé dotazy, které reagují na současné postavení kauzality v právním řádu a deliktním právu a na základě krátkého filosofického exkurzu bylo v této části předloženo částečné schéma recentních právně-teoretických východisek. Na základě výše uvedených kritérií se pokusím o nastínění některých modelů, které by pro řešení medicínsko-právních sporů byly akceptovatelné, či které by byly výhodnější než současné utkvívání na prokázání příčinné souvislosti se stoprocentní jistotou. Vzhledem k nejistotě v medicínsko-právních sporech je takováto pozice, byť v současné době stále v praxi aplikovaná, zjevně neudržitelná, což ostatně potvrdil i Ústavní soud, který v *obiter dictum* usnesení sp. zn. I. ÚS 1919/08 z 12.8.2008 problematizuje dosavadní náhled konstantní judikatury na 100% prokázání příčinné souvislosti v medicínsko-právních sporech. Také v zahraničních právních řádech se ostatně od této praxe opouští.

Tato druhá část mého příspěvku má reflektovat na některé modernější trendy a komparovat je s filosofickým a teoreticky právními koncepty, které byly jednak předloženy v první části tohoto článku a jednak budou nastoleny v této části. Konceptně se tedy bude snažit zodpovědět na otázky, které byly položeny již na začátku této série, tj. zda je vhodné odkazovat na recentní teorie o kauzálních relacích s odkazem na určitou pregnantní nejistotu o jediné správné variantě kauzality.

1.2. Prolínání diskursů

Je zřejmě nutné odkázat na to, že v současné době lze rozlišovat diskurs filosofický, diskurs vědecký a diskurs právní. Zdá se, že současný právní diskurs na filosofické pojetí kauzálního nexu nereflktuje, Hart a Honoré si proto pokládají otázku, proč „*je filosofické pojetí kauzality irelevantní, když je použitelné ve vědeckém světě?*“² Hartovo a Honorého dílo se pak tento filosofický koncept snaží do práva vnést, když poukazuje na důležitost kauzálního pojetí v „běžném jazyce“ a v „běžném smyslu“ (*common language* a *common sense*). Navazují na již zmiňovanou Millovu koncepci, kde poukazuje na odlišnost běžného pojetí kauzální příčiny od vědecké, kdy za příčinu považují pouze kauzálně relevantní faktor, který je nutný, protože je jedním z množiny podmínek dostačujících pro vznik účinku. Je nutný, protože je vyžadován, aby se splnily veškeré podmínky a nastal účinek.³ Hart a Honoré v duchu britské empirické tradice dochází k tomu, že „... *causation is an empirical rather than a merely analytical, logical or identity relation.*“⁴ Zároveň tito autoři projevují názor, že diskurs

² „*Why has philosophy been thought irrelevant here while relevant to science?*“ HART, H a Tony HONORÉ. *Causation in the law*. 2nd ed. New York: :Oxford University Press, 1985, lxxxi, 516 p. ISBN 01-982-5474-1. s. 9.

³ S odvratem od vědeckého náhledu na kauzalitu jako „*funkční relace mezi stavy ve fyzikálních systémech*“ přišel ve svém eseji z roku 1926 Curt Ducasse. Podle něho se v běžném slova smyslu takto nezabýváme následností veškerých událostí, nehledáme neměnnou korelaci, ale mluvíme o kauzalitě v okamžiku, jaká nastala změna. Definuje tak kauzu jako konkrétní změnu v bezprostředním prostředí, která nastává těsně před výsledným efektem. LOSEE, John. *Theories of causality: from antiquity to the present*. 1st ed. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2011, viii, 210 p. ISBN 978-141-2818-322, s. 91

⁴ WRIGHT, R. W., *The NESS Account of Natural Causation: A Response to Criticisms* (July 1, 2011). PERSPECTIVES ON CAUSATION, Chapter 14, R. Goldberg, ed., Hart Publishing, 2011. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1918405>, cit. dne 5.8.2013, s. 2

obecného pojetí kauzality je dominující i v právní kauzalitě. Tato teze se zdá být správná, neboť nelze předpokládat, že by soudce při své právní interpretaci skutečnosti vycházel ze složitých instrumentů filosofické kauzality, na druhou stranu je potřeba upozornit na to, že je to právě vědecký a filosofický diskurs, který ovlivňuje i kauzální vnímání v běžném diskursu. Hart s Honorém tak opět kladou otázku, která se vrací k Humeovské tradici – jaké podmínky z podmínek, které jsou nutné pro vznik účinku, považujeme v běžném kontextu za příčiny? Jak tato selekce v lidské mysli vůbec probíhá?⁵

Tato otázka navazuje na otázku složitější, kterou ve své podstatě položil již David Hume a následně i Immanuel Kant – je kauzalita ontologickým jevem, tj. nezávislým na lidské mysli a existující v objektivním světě nebo je pouhým subjektivním nazíráním na skutečnost, tj. kauzalita chápána jako jev epistemologický? Jinými slovy jsou „*mentální události efektivní a přijatelný obraz přírodních kauzálních vztahů díky tomu, že navazují na události reálného světa a dokonce jsou s nimi identické*“⁶ nebo jsou odlišné od tohoto nazírání nebo dokonce, v Kantovském smyslu, je realita kauzality závislá na formující mysli? Vědecké poznání poukazuje na to, že naše poznávání světa v intuitivní podobě bývá často nesprávné a odchýlné od reálného světa⁷ – je tomu tak i v kauzálním smyslu? Podle moderních teorií kvantové fyziky a teorií chaosu tomu tak zřejmě je, nicméně není jasné, zda toto pojetí vědecké kauzality má vliv na právní rovinu chápání kauzality.

Tato otázka je sice relevantní, ale nemá následky na vlastní právní kauzalitu – ať už totiž poznáváme skutečné kauzální vztahy ve smyslu ontologickém nebo je nazírání kauzálního řetězce pouhou formou nazírání a tedy tuto skutečnost pouze odráží v našem vědomí, je výsledek pro běžné porozumění kauzalitě shodný – je nutné naše nazírání brát jako základní element pro posuzování kauzálních řetězců, neboť jiné možnosti v tomto případě nejsou. Buď je náš náhled na kauzalitu objektivní a odráží skutečnost a tedy je správný, anebo je jediný možný, byť i nesprávný. Je zřejmé, že subjekt jako poznávající element kauzální relace hraje významnou roli.

Další otázkou pátrající po povaze právní kauzality nalézá svůj předobraz v rozlišení individuální a obecné teorie kauzality. Podle individuální teorie existuje kauzální vztah vždy v jedinečném, individuálním případě, zatímco obecné teorie hledají obecně platné zákony. Podle individualistické teorie je obecná teorie pouze odkázána na analogické usuzování, kdy jednotlivé případy posuzujeme obdobně, nicméně jedinečnost každé situace nás staví před to, že naše rozvažovací schopnosti vytvářejí fikci kauzálního spojení (odkazující na Humovo pojetí zvyku).

⁵ LIPTON, P., *Causation Outside the Law*. In GROSS, Hyman a Ross HARRISON. *Jurisprudence: Cambridge essays*. New York: Oxford University Press, 1992, 285 p. ISBN 01-982-5289-7, s. 129.

⁶ PEXIDR, Karel a Nikolaj DEMJANČUK. *Kauzalita: from antiquity to the present*. 1st ed. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009, 266 s. ISBN 978-807-3801-281, s. 53

⁷ S kritikou principu kauzality a s dominancí principu mysli a tedy umělé konstrukce kauzality například počítá Ernst Mach, jehož vědecko-filosofické učení o kauzalitě, ale i obecně o vnějším světě v některých případech přechází až k „*mírnému*“ solipsismu. Ve filosofickém kontextu kauzalitu jako subjektivně psychologický element považuje Avenarius, či Schuppe v důsledku Kantovských teorií o nepoznatelnosti věci o sobě.

2. Subjektivistické teorie kauzality.

2.1. Fikce a hypotéza v některých teoriích

V tomto smyslu se do kauzálního pojetí právního promítá Vaihingerova filosofie užitečných fikcí, tj. vnímání světa „jako kdyby“⁸. Je ostatně signifikantní, že teorie fikcí se nejprve ujala v právním diskursu. V římském právu se řada fikcí vyskytovala a současné právo na toto pojetí navazuje. Významný teoretický problém pak spočívá v rozlišení právní fikce (*fictio juris*) a právní domněnky (*praesumptio juris*), přičemž první lze označit za juristické vědomé nepravdy (prakticky ovšem užitečné a využitelné) a druhé za juristické hypotézy, které mohou být vyvráceny nebo potvrzeny⁹. V této podobě se v právní teorii i praxi používá fikce i v současné době a její užitečnost v praktickém smyslu je nepopíratelná, byť v teoretickém smyslu může být kritizována z úhlu pohledu, který nastínil Vaihinger. Ten poukázal na to, že „z praktického hlediska je užitečnost fikcí velká a téměř nevypočitatelná. Teoreticky však z těchto fikcí nemůžeme získat, ale dokonce jsou odchylkou od reality. Ovšem bez těchto odchylek nemůžeme dosáhnout smyslu (práva)...“¹⁰

Jedním z primárních filosofických průzkumníků a objevitelů teorie fikcí byl anglický právní teoretik Jeremy Bentham, který na užití fikčních elementů v právním řádu upozorňoval. Jeho analýza fikcí vzniká na základě analýzy jazyka, která vychází z nominalistické a následně empirické tradice¹¹. Podle Benthama je nutné chápat jazyk jako manifestaci lidské vůle. V tomto smyslu má Benthamův projekt teorie fikcí za úkol analyzovat a korigovat jazyk, jehož termíny neodpovídají reálným entitám, a tyto termíny se snažit nahradit takovými, které těmto reálným entitám odpovídají. Podle Benthama pak „fiktivní entita je objekt, jehož existence je pouze předstíraná naší představivostí, předstírána pro účely společenského diskursu, a o které, pokud je za tímto účelem vytvořena, se mluví jako o reálné“.¹² Jazyk má odrážet myšlenky v lidské mysli, přičemž Bentham rozlišuje právě fiktivní entity a entity, které odrážejí skutečnost.¹³ Obecné kategorie (v Aristotelovském smyslu) jsou pak v tomto smyslu podle Benthama názvy fiktivních entit, které neodpovídají jedinečnému. Proto Bentham

⁸ VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X.

⁹ V tomto pojetí mluvím o vyvrátitelných právních domněnkách (*praesumptio iuris tantum*), nikoliv o domněnkách nevyvrátitelných.

¹⁰ VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X, s. 35.

¹¹ Zejména z otázek položených Johnem Lockem v Třetí knize Eseje o lidském rozumu, která nese název O slovech. „Musím se přiznat k tomu, že když jsem s touto rozpravou o rozumu začínal (a ještě jistý čas potom), nemyslel jsem si ani v nejmenším, že by v ní bylo nějak uvažování o slovech naprosto nezbytné. Když jsem se však dostal za původ a složení našich idejí, začal jsem zkoumat rozsah a jistotu našeho poznání a přitom jsem zjistil, že to tak těsně souvisí se slovy, že by se toho, pokud jde o poznání, mohlo říci jen velmi málo jasně a přiléhavě, nebude-li se nejdříve věnovat pečlivá pozornost působnosti slov a způsobu, jakým nabývají významu; poznání se totiž zabývá pravdou, takže má neustále co činit s výroky,“ LOCKE, J.. *Esej o lidském rozumu*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1984, s.286. Takto vysvětluje Locke zařazení třetí knihy do Eseje. Slova charakterizuje jako obecné znaky, zastupující ideje ve vlastní mysli konkrétního člověka, které jsou nezbytné pro sdělování. Většina slov jsou obecné výrazy, kapacita mozku je příliš nízká, aby udržela ideje všech jednotlivých věcí. Locke pokračuje v tradici anglického nominalismu. Slova se stávají obecnými tím, že se z nich tvoří znaky obecných idejí, přičemž obecné ideje jsou výtvořem rozumu. Vytvářejí se abstrakcí a mají svůj základ v podobnosti věcí.

¹² „a fictitious entity is an object, the existence of which is feigned by the imagination, feigned for the purpose of discourse, and which, when so formed, is spoken of as a real one“ citováno podle De CHAMPS, E. *The Place of Jeremy Bentham's Theory of Fictions in Eighteenth-century Linguistic Thought*. *Journal of Bentham Studies*, vol. 2 (1999), UCL Bentham Project. s. 2

¹³ V návaznosti na Humovo rozlišení idejí a impresí.

chápe jazyk nikoliv pouze jako „*instrument myšlení, ale také jako konstitutivní část lidského myšlení. V jeho reflexi logiky a logického myšlení se toto jeví jako dostatečně průkazné: logické vztahy, vyjádřené slovy, neexistují mimo hranice jazyka.*“¹⁴ Mimo jazyk nemůže být myšlení a kritérium pravdy může být nalezeno jen v jazykovém kontextu.¹⁵ Bentham kritizuje anglické právo jako právo, které je zamořeno fikcemi. Ve svých dílech výslovně v souvislosti s fikcemi o kauzalitě nemluví, ale poukazuje na to, že vzhledem k tomu, že právo je ryze lidsky uměle vytvořený systém, musí být důsledně sledovány jednotlivé pojmy a jejich vyjádření musí být srovnáváno s jejich záměrem. V tomto smyslu je kauzalita v právu entita, kterou je nutno přezkoumat.

O výslovně fikční teorii v právní kauzalitě mluví Hans Vaihinger ve svém monumentálním díle „*Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus.*“ Vaihinger popisuje principy fikcionalismu následovně: „*Idea, jejíž teoretická nepravdivost nebo nesprávnost a tudíž i její chybnost je uznána, není z tohoto důvodu prakticky nehodnotná a nepoužitelná; pro takovou myšlenkový konstrukt, i přes jeho teoretickou neplatnost může mít významnou praktickou důležitost.*“¹⁶ Vaihinger navazuje ve svém filosofickém díle na ideu Platonovy jeskyně¹⁷, na Huma a Benthama, ale zejména na Kantovo učení a jeho odkazy v díle Arthura Schopenhauera. Na Kanta odkazuje při vnímání skutečnosti (noumenónu) jako odrazu fikce našeho vnímání (fenoménu), který nikdy nemůže skutečnost postihnout. Vliv Schopenhauera je podstatný vzhledem k jeho iracionalismu ve filosofii, která je odrazem východních kultur.¹⁸ Účel a smysl myšlení pak tkví v naší vůli. I z tohoto důvodu má Vaihinger silné tendence k psychologismu, kauzalita je psychologickou součástí našeho vědomí. Na rozdíl od svého učitele Avenaria však ideu kauzality sice považuje za subjektivně ovlivněnou psychologickým vědomím, na rozdíl od něj však principy, které leží v psychologických fikcích našeho vnímání, nechce odstranit z lidského myšlení. Tvrdí, že „*kauzalita je vyhovující fikce, která musí být zachována pro svůj užitek.*“¹⁹ Vaihinger ve svém díle rovněž navazuje na římskoprávní rozlišení fikcí a domněnek, resp. hypotéz. Domnívá se a snaží se prokázat, že při pečlivém zkoumání lze najít používání nepravdivých soudů ve všech oblastech vědy. „*Tyto vědecké fikce musí být rozlišeny od*

¹⁴ De CHAMPS, E. The Place of Jeremy Bentham's Theory of Fictions in Eighteenth-century Linguistic Thought. *Journal of Bentham Studies*, vol. 2 (1999), UCL Bentham Project. s. 14

¹⁵ Bentham bývá i v tomto kontextu považován za předchůdce analytické filosofie, když také poukazuje na to, že v samotném slovu můžeme nalézat různé významy na základě jeho kontextu, zároveň ovšem předkládá myšlenku, na kterou později navázal Wittgenstein v Traktátu v § 5.6 v konstatování, že: „*Hranice mého jazyka jsou hranicemi mého světa.*“ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2007. 87 s. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 59. ISBN 978-80-7298-284-4.

¹⁶ VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X, s. viii „*An idea whose theoretical untruth or incorrectness, and therewith its falsity, is admitted, is not for that reason practically valueless and useless; for such an idea, in spite of its theoretical nullity may have great practical importance.*“

¹⁷ Podle jeho vlastních slov právě při četbě Platonovy Ústavy a podobnosti o jeskyni ho napadl název „filosofie jako kdyby“.

¹⁸ VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X, s. xxix, „*In all the systems of philosophy which I had hitherto met, the irrational aspect of the world and of life had not received attention, or at least adequate attention. The ideal of philosophy was to explain everything rationally, that is to say, by logical conclusions to prove it rational, in other words logical, significant, fitting.*“

¹⁹ VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X, s. xxxvii, „*But I held that they are suitable fiction, which must be retained because of their utility.*“

hypotéz. Pozdější jsou předpoklady, které jsou pravděpodobné, předpoklady pravdy, které mohou být prokázány jako pravdivé vzhledem k následujícím experimentům. Proto jsou verifikovatelné. Fikce nejsou nikdy verifikovatelné, protože se jedná o hypotézy, u kterých je všeobecně známo, že jsou nepravdivé, ale jsou využívány pro jejich užitečnost.²⁰ Tuto tezi ještě více zrelativizovalo Popperovo zkoumání, kdy prokazuje, že empirické zdůvodnění indukce nemůže být nikdy prokázáno jako pravdivé – tj. verifikace v tomto případě není možná, lze pouze postupně vylučovat nepravdivé teorie metodou falzifikace. Vaihinger svou filosofii nazval jako idealistický pozitivismus, či jako mírný relativismus, ale zdá se, že v empirické praxi se tato relativita ještě více potvrdila. Přesto Vaihinger fikce ve vědeckém užití, i v právní praxi velmi oceňuje a poukazuje na to, že právě fikce „jako kdyby“ umožňuje posun ve všech vědních oblastech. Podobně tak i kauzalita je z jeho pohledu fikcí, psychologickým elementem, který je ovšem nesmírně užitečný a měl by být využit i ve vědních disciplínách, potažmo i v právu.

O využití fikcí pak spekuluje Lon Fuller ve své publikaci „*Legal Fictions*“. Sám poukazuje na inspiraci ve Vaihingerově díle, nicméně podotýká, že jeho náhled byl více pragmatický, tj. zaměřený na „malé“ fikce objevující se v právní terminologii, v rozhodování soudů i v právní literatuře. Fikce podle něj mohou poukázat na rozdíly mezi pojmoslovím a realitou, mezi teorií a fakty a zároveň nám mají připomínat souvztažnost těchto pojmů. Fuller poukazuje na to, že tyto „malé“ fikce se nejvíce vyskytují v právu a ve fyzice – domnívá se, že jedním z důvodů je to, že na oba tyto systémy je kladen požadavek být uceleným systémem²¹. Pokud se vědecký systém ocitl v současné době v pregnantní nejistotě při vytváření obecných teorií, je obtížné hledat odlišnost pojetí fikcí od skutečnosti; v právu je pak obtížné určit, co je fikcí a co nikoliv. Fuller se v této souvislosti ptá: „*Co máme dělat s fikcemi v právu? Máme se pokoušet přepracovat právní řád v termínech odpovídajících realitě? Je vůbec možné uspět při realizaci takového záměru? Existují dobré nebo špatné fikce? Pokud ano, jak je můžeme rozlišit?*“²² A co je to vůbec fikce? Fuller poukazuje na problém toho, že fikce ne vždy znamenají to stejné. Fikce podle jeho názoru není ani pravdivé tvrzení, ani lež, ani chybný závěr. Fikce je odlišná od lži, protože jejím záměrem není klamat, ani se záměrem přesvědčit někoho o tom, že je pravdivá. Od chybného závěru se liší tím, že její autoři jsou si vědomi její nesprávnosti. A konečně od pravdy se liší tím, že není pravdivá, ale bývá často metaforickým odrazem pravdy. Fikce je slovní konstrukce, která neodráží stav skutečnosti. Fuller znovu přezkoumává běžné rozlišení mezi fikcí, vyvratitelnou a nevyvratitelnou právní domněnkou. V samotném závěru se pokouší o metafyzické přezkoumání Vaihingerovy teorie a poukazuje na kritiku, že prokázal „až příliš mnoho“. Pokud je vše fikcí, pak se ztratí význam slova fikce a spojení „jako kdyby“ by se mohlo klidně nahradit slovem „je“.

2.2. Kauzalita jako fikce či domněnka v praktickém právu

Tato kritika, kterou Fuller vnesl na koncepci Vaihingerových závěrů, není úplně korektní. Z běžného porozumění jazyku je zřejmé, že jsou tyto dva významy odlišné. Vaihingerova „jako kdyby“ totiž vědomě poukazuje na odlišnost mezi realitou a konstrukty našeho vědomí a to v návaznosti na

²⁰ VAHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X., s. xlii, „Fictions are to be distinguished from Hypotheses. The latter are assumptions which are probable, assumptions the truth of which can be proved by further experience. They are therefore verifiable. Fictions are never verifiable, for they are hypotheses which are known to be false, but which are employed because of their utility.“

²¹ FULLER, Lon L., *Legal Fictions*. Stanford University Press, 1967, ISBN 9780804703284, s. x.

²² FULLER, Lon L., *Legal Fictions*. Stanford University Press, 1967, ISBN 9780804703284, s. 4

Kantovské rozlišení světa o sobě a světa fenoménů. Tento rozdíl je patrný i pro teorii kauzálního nazírání. Pokud je kauzalita čistě empirické spojení²³, pak s odkazem na fyzikální svět lze tvrdit, že naše nazírání na propojení kauzálních skutečností je odlišné od vlastní ontologické kauzality, tj. je pouhou fikcí, konstruktem společenského diskursu, který ovšem významně odhaluje v praktickém slova smyslu naše vnímání kauzálních propojení. I vědecké pojetí ovšem může být spíše hypotézou, tj. nejedná se o fikci (vědomě nepravdivou konstrukcí), ale domněnku (u níž nelze říci, ve smyslu Popperovském, zda je pravdivá nebo nepravdivá, dokud by se neprokázalo, že je lživá). Taková domněnka kauzality pak bude odrážet vědecký diskurs, v tomto metafyzickém smyslu bude domněnkou vyvratitelnou – nicméně do právní praxe může být po tu dobu zasazena jako domněnka nevyvratitelná (tj. jako nástroj právní praxe). Kauzalita v právním řádu tak může být konstruována jako fikce, či domněnka. I subjektivistické teorie by ovšem v souladu s Vaihingerovou koncepcí měly vycházet z užitečnosti pojetí konstruktů kauzality jako lidského vnímání a využívat ji pro praktické právo. Problematika právních domněnek a fikcí má pak i druhou stranu mince, a to otázku nejen odkazu na faktickou skutečnost v hmotném právu, ale i na procesní domněnky. V procesním právu totiž bývá prokazování příčinné souvislosti odkázáno na žalobcovu způsobilost prokázat existenci příčinné souvislosti. Dokazování už ovlivňuje skutkový stav, je to domněnka, na základě které soud v řízení rozhoduje případ. Podobně je tomu i v alternativním uchopení prokazování příčinné souvislosti u tzv. obrácení důkazního břemene. Tyto praktické aspekty procesního dokazování kauzality budou zmíněny v další části tohoto článku.

2.3. Redukcionistické teorie kauzality vycházející z pojetí kauzality jako konstruktů lidského vnímání

Kauzalita jako domněnka či fikce a lidský konstrukt odráží tzv. redukcionistické teorie, které se (v návaznosti na Humea) domnívají, že kauzalita není reálným vztahem. Tyto teorie bývají rozloženy na několik formulovaných systémů, které odráží toto jiné chápání např. v následujících bodech – pravidelné následnosti²⁴, podmínkové souvislosti²⁵, či explanačního vztahu.

3. Objektivistické systémy pojetí kauzality. Teorie pravděpodobnosti

Výše uvedené teorie často vycházejí ze subjektivistické koncepce kauzality, tj. kauzality vnímané skrze subjekt, přičemž se v důsledku Humeova a Kantova učení snaží zrelativizovat možnost poznání ontologické kauzality, případně apelují na běžné každodenní chápání kauzálního nexu v našem životě, tj. pouze na ty podmínky, které v souladu s naším běžným porozuměním chápeme jako kauzy. Takový náhled je zřejmě vhodný i pro právní posuzování příčinné souvislosti, neboť nelze očekávat přesný celkový výčet veškerých podmínek pro vznik určitého účinku. Vhodné se toto užití jeví i z toho důvodu, že právní nazírání na kauzalitu v sobě velmi často implicitně zahrnuje lidské

²³ Jak se snaží prokázat Hart a Honoré, Mackie, či Wright ve své NESS teorii, podobně i Lewis v kontrafaktuální teorii.

²⁴ : c -> e je kauzálním vztahem tehdy a pouze tehdy když druhové události typu e pravidelně následují druhové události typu c /Hume/

²⁵ Rozlišení mezi dostačující a nutnou podmínkou bylo podstatné pro rozlišení např. u teorií Johna Stuarta Milla. Současně byla reflektována v specifických modelech INUS teorie Mackieho, či NESS teorie Wrighta, které byly již zmiňovány v první části. Ke kondicionálnímu pojetí kauzality patří také např. Lewisova teorie kontrafaktuálních závislostí.

jednání, případně (v malé míře případů) událost, která je výjimečná (blíže je tento problém pojednán dále v textu).

Objektivistické teorie kauzality se pak snaží poukázat na vědecké poznatky v daném systému a vytvořit pozitivní systém pro poznání kauzálních vztahů. Zdá se totiž, že i když se teorie mění, obecný vědecký a biologický determinismus nahrazují teorie chaosu a indeterministické genové teorie, zůstává zde určitá objektivní jistota: „*Ale jak teorie vytlačuje teorii a paradigma převrací paradigma, jedna věc se nemění: platnost matematiky. Zákony přírody jsou geometrické. Bůh je geometr.*“²⁶ Zdá se tedy, že přírodní zákony lze vyjádřit matematickou cestou. Ve vědeckém pátrání proto jeden ze zakladatelů kvantové teorie Max Planck navrhuje, aby vývoj vědy směřoval „*ke zvyšování nezávislosti poznatků na smyslech, k uplatňování matematické abstraktnosti...*“²⁷

Částečným řešením pro pole objektivní vědy se jeví kauzální zákon položený na principu pravděpodobnosti (probability)²⁸. Wesley Salmon kritizuje regularitní teorie kauzality v tom smyslu, že pokud propojujeme následnost jevů, pak jev B následuje jev A v kauzálním vztahu pouze v případě, kdy je zde vysoká pravděpodobnost, že druhý jev nastane v případě objevení jevu A. Na druhou stranu, pokud je pravděpodobnost nízká, např. 5%, pak se v tomto smyslu bude tvrdit, že objevení se jevu A pravděpodobně nezpůsobí jev B, tj. není zde kauzální spojitost. Salmon poukazuje na to, že takové pojetí je nesprávné, protože zde jsou kauzální spojitosti, které se objevují pouze s nízkou mírou pravděpodobnosti. Jako příklad uvádí problematiku radiace: „*Máme přesvědčivé důkazy o tom, že expozice byť i nízké míry radiace může způsobit leukémii, ačkoliv pouze nepatrné procento těch, kteří byli vystaveni slabému radioaktivnímu ozáření, onemocněli na leukémii.*“²⁹ Podle teoretiků pravděpodobnostní kauzality by se tedy neměla počítat hodnota pravděpodobnosti *per se*, ale statistická relevance pravděpodobnostních hodnot. Podle Salmona by se tak mělo vycházet z toho, že $c \rightarrow e$ je kauzální vztah tehdy, a pouze tehdy, pokud výskyt události *c* zvyšuje pravděpodobnost výskytu události *e*. Většina pravděpodobnostních teorií kauzality je motivována následující intuicí: 1. Změna příčiny vytváří změnu na její účinky, 2. Tato změna se projeví v pravděpodobnostní závislosti (vztahu) mezi příčinou a účinkem.³⁰ Salmon dokonce tvrdí, že $c \rightarrow e$ je kauzální vztah tehdy, a pouze tehdy, pokud výskyt události *c* je statisticky významný pro výskyt události *e*.³¹ Pravděpodobnostní teorie kauzality, která výpočet kauzality odkazuje na matematické módy je v současné době nesmírně vlivná.³² Z kalkulu pravděpodobnosti musí být ovšem vyčleněny logicky nutné podmínky (např. že manželství je příčinou rozvodu není správná argumentace, byť je tomu ve sto procentech případů – manželství je v tomto případě logicky nutná podmínka, která není považována za příčinu).

²⁶ STEWART, Ian a Nikolaj DEMJANČUK. Hraje Bůh kostky?: nová matematika chaosu. 1. vyd. Praha: Argo, 2009, 431 s. Zip (Argo: Dokořán). ISBN 978-80-257-0024-2., s. 19

²⁷ PLANCK, M. *Postivismus und die reale Aussenwelt* (1930). Leipzig: 1931, citováno podle PEXIDR, Karel a Nikolaj DEMJANČUK. *Kauzalita: from antiquity to the present*. 1st ed. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009, 266 s. ISBN 978-807-3801-281, s. 41.

²⁸ Nicméně je pro úplnost nutné podotknout, že i řada teoretiků probabilistické teorie kauzality odkazují na to, že tato pravděpodobnostní teorie neodkazuje na termíny fyzikálních mechanismů, ale pouze v termínech lidské epistemologie. Srovnej např. WILLIAMSON, J. in BEEBEE, s. 204

²⁹ SALMON, W., in SOSA, E., TOOLEY, M., *Causation*,; s. 137

³⁰ WILLIAMSON, J. in BEEBEE, s. 187

³¹ LOSEE, J., *Theories of Causality*, s. 169

³² Grafické znázornění výskytu probabilistických teorií kauzality viz WILLIAMSON, J. *Probabilistic Theories*. In BEEBEE, H., HITCHCOCK, CH.. *The Oxford handbook of causation*. 1. publ. Oxford: Oxford University Press, 2009. ISBN 978-019-9279-739, s. 195 a násl.

Podle Salmona má pravděpodobnostní pojetí kauzality odraz i v běžném každodenním životě a také ve vědě. Domnívám se, že probabilistická teorie kauzality by měla mít dalekosáhlé dopady i do sporů v medicínsko-právní oblasti, když nabízí alternativy pro výpočty pravděpodobnostního výskytu účinku ve sporech, kde nelze na stoprocentní kauzální vztah mezi příčinou a účinkem odkazovat. Vezměme například člověka, který po celý život kouří a dostane rakovinu plic. Vědecky je prokazatelné, že z obecného hlediska kouření způsobuje rakovinu, nicméně v individuálním případě nebude možné posoudit, zda by rakovina nevznikla, i kdyby konkrétní člověk nekouřil (např. má silné genetické predispozice, apod.) Pravděpodobnost, že kuřák onemocní rakovinou plic, je ovšem nepoměrně vyšší než u identické osoby nekuřáka. V případech medicínských sporů často není zřejmé, zda nesprávný medicínský zásah lékaře do organismu (nebo jeho nekonání a neposkytnutí náležité péče) měl s naprostou určitostí vliv na vznik škodního následku ve formě újmy na zdraví, nicméně je v takovém případě vyšší míra pravděpodobnosti, že škodní následek nastal. V současné situaci (podle teorie *conditio sine qua non* a stoprocentní prokázání příčinné souvislosti) by takové jednání nedalo vznik odpovědnostnímu vztahu, což může být v rozporu s běžným náhledem na korektivní spravedlnost, která se má zřejmě v deliktním právu odrážet.

V německé právní škole se již na konci 19. století zabýval využitím pravděpodobnosti v právní teorii Von Kries. Ten rozlišoval tzv. objektivní pravděpodobnost (*Möglichkeit*) a subjektivní pravděpodobnost (*Wahrscheinlichkeit*). Von Kries poukazuje na to, že objektivní pravděpodobnost závisící na relativních frekvencích některých tříd událostí je nezávislá na našem předpokladu či věděni. Jako příklad poukazuje na hrací kostku, u níž není možné kauzálně říci, zda padne šestka, ale je možné říci, že pravděpodobnost je v ideálním prostředí jedna šestina. Podle Von Kriesa můžeme koncept objektivní pravděpodobnosti konstituovat následovně: „*Daná eventualita bude považována za adekvátní příčinu škody tehdy a pouze tehdy, pokud naplňuje následující dvě podmínky: (i) musí být podmínkou sine qua non vzniklé škody a (ii) musí navýšit objektivní pravděpodobnost vzniku škody o významnou položku.*“³³ Adekvátní příčina podle této teorie je teorií generální, tj. její vyhodnocení souvisí s výsledky komparační studie ve společenské populaci, neodkazuje tedy na individuální případ. Oproti tomu podmínka *conditio sine qua non* je podle Von Kriesa neadekvátním vztahem, kterým může být realizován bez generalizace (v konkrétním případě), zatímco teorie adekvátní příčiny v návaznosti na to stanoví právě obecné principy vyplývající z obecné pravděpodobnosti. Jako příklad neadekvátní příčiny (a přesto příčiny *conditio sine qua non*) uvádí případ kočího, který usne a kvůli tomu se kočár vydá na jinou trasu než by měl jet. Do tohoto kočáru následně uhoří blesk a zabije pasažéra. Pokud by kočí neusnul, kočár by jel po správné trase a blesk by do pasažéra neuhodil. Usnutí ovšem v tomto případě podle Von Kriesa nezvýšilo pravděpodobnost toho, že blesk uhoří do kočáru.³⁴ I z běžného pohledu na spravedlnost bude považováno uhození blesku za pouhou nahodilost a škodlivý následek tak nebude adekvátním ve vztahu k zavinění kočího. Teorie adekvátní příčiny se v kontinentální Evropě rychle rozšiřovala, v Německu ji akceptoval civilní senát Říšského soudu v roce 1898.³⁵ Problematickým aspektem teorie adekvátní příčiny je určení parametrů pro

³³ Citováno podle HART, H.L.A., HONORÉ, T. in TURNER, S. ed. *Causality*, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2010, p. cm. ISBN 978-184-7879-332,, vol. II, s. 5

³⁴ HART, H.L.A., HONORÉ, T. in TURNER, S. ed. *Causality*, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2010, p. cm. ISBN 978-184-7879-332,, vol. II, s. 6

³⁵ V civilním právu na něj odkazují i české soudy, jejich aplikace je ovšem někdy v rozporu se samotnými principy této teorie. Podle rozsudku Nejvyššího soudu sp. zn. 28 Cdo 3471/2009, ze dne 24. 3. 2011 „Teorie podmínky (*sine qua non*) stanovuje, že kauzalita mezi příčinou a následkem je tehdy, pokud by následek bez příčiny nenastal. Z hlediska české občanskoprávní teorie je však větší důraz kladen na teorii adekvátní příčinné

posouzení adekvátnosti příčiny. V tomto případě se totiž musí využít subjektivního pohledu soudce. Podle Von Kriese je k tomu dostačující „vytrénovaný smysl pro spravedlnost“, podle jeho následovníka Tarnowskiho je ovšem taková podmínka značně vágní a nejistá. Další otázkou, která v souvislosti s touto teorií vzniká, je v praxi často opakovaná otázka, zda takové posouzení adekvátní příčiny je normativní nebo faktuální část v procesním právu. Odpovědi se různí obdobně jako při posouzení vlastní příčinné souvislosti, na což bude poukázáno v další části.

4. Lidské jednání jako podmínka právního diskursu o kauzalitě?

Kromě otázek po subjektivistickém či objektivistickém základu kauzality v právu se v právním diskursu týkajícím se příčinné souvislosti dají dovodit i některé další dotazy, které mohou upřesnit současné pojetí kauzality v právní terminologii, při konstrukci právních norem zabývajících se tímto institutem, či při konkrétní aplikaci tohoto institutu v individuálních případech. Hart a Honoré poukazují na to, že v právním diskursu je to velmi často lidské jednání, které je nezbytné hodnotit jako kauzu³⁶ a to ať už se jedná o jednání úmyslné či neúmyslné. Pro deliktní právo je právě podmínka lidského jednání klíčová, nicméně Hart a Honoré poukazují i na tzv. abnormální podmínku, jako podmínku, která není součástí běžného stavu nebo modelu, se kterým počítáme při našem šetření, tj. jedná se o abnormální jevy, které zasahují do běžného stavu. Abnormální jevy mají relevanci pouze v případě objektivní odpovědnosti a to v případě absolutní objektivní odpovědnosti. V jiných situacích bude vždy podstatným elementem pro posouzení kauzálního činitele element posouzení lidského jednání. V tomto smyslu se ovšem do uvažování vkrádá jistá pochybnost o možnosti obecné generalizace objektivismu, pokud je kauzalita nutně spjata s jedinečným lidským jednáním a také s hodnotícím subjektem, který posuzuje, zda kauzální nexus v daném případě existuje či nikoliv.

souvislosti. Podle této teorie je příčinná souvislost dána tehdy, jestliže je škoda podle obecné povahy, obvyklého chodu věcí a zkušeností adekvátním důsledkem protiprávního úkonu nebo škodní události. Současně se musí prokázat, že škoda by nebyla nastala bez této příčiny. Ústavní soud dále v nálezu sp. zn. I. ÚS 312/05 ve vztahu k teorii adekvátnosti příčinné souvislosti rozvedl, že „pro odpovědnost za škodu není nutné, aby vznik určité škody byl pro jednajícího [škůdce] konkrétně předvídatelný, nýbrž je dostatečné, že pro optimálního pozorovatele není vznik škody vysoce nepravděpodobný.“ V dalším rozhodnutí ústavního soudu I.ÚS 534/03 ze dne 13. 9. 2004 Ústavní soud uvádí, „že z odůvodnění rozsudků obecných soudů není zřejmé, zda se tyto soudy zabývaly příčinnou souvislostí mezi protiprávním úkonem a vzniklou škodou. Ústavní soud k tomu připomíná, že příčinná souvislost je objektivním a nezbytným předpokladem vzniku každé odpovědnosti za škodu v občanském právu. Ke vzniku odpovědnosti za škodu přitom nestačí pouhá pravděpodobnost či domněnka existence příčinné souvislosti, neboť ta musí být vždy bezpečně prokázána. Dle teorie adekvátní příčinné souvislosti je příčinná souvislost jako jeden z nezbytných předpokladů občanskoprávní odpovědnosti za škodu dána tehdy, je-li škoda podle obvyklého (přirozeného) chodu věci i obecné zkušenosti, resp. poznatků adekvátním důsledkem protiprávního úkonu či škodní události (srov. J. Krčmář: Právo občanské: 3. právo obligační, Praha 1947, str. 311). Příčinnou souvislost nelze tudíž zaměňovat s časovou návazností určitých skutečností či jednání. Obecné soudy, a to bez odůvodnění, nepřihlédly ke znaleckému posudku znalce z oboru plynárenství, který ve svém vyjádření uvedl, že "následky, ke kterým došlo, byly způsobeny právě touto iniciací a také právě s ohledem na nerovnoměrnost rozmístění vodíku se vzduchem ve vozidle, kdy právě v úložném prostoru byla zřejmě tato koncentrace vyšší, došlo k poškození věcí tam uložených, případně čalounění vozidla". Zejména v odůvodnění rozsudku dovolacího soudu je vysloven zcela opačný názor, tedy že "k výbuchu mohlo dojít jakoukoli manipulací, nejen uložením do kufru auta", bez toho, aby se s takovým odlišným stanoviskem dovolací soud vypořádal.“ V posledně zmiňovaném rozhodnutí soudu je tak vlastně kontradiktorně odmítána pravděpodobnost, přičemž je zároveň přijímána adekvátní teorie, která je na pravděpodobnostním modelu vystavena.

³⁶ „Often when we look for the explanation of some particular occurrence a human action will be found among the set of conditions required to produce it, and will be identified as the cause.“ HART, H a Tony HONORÉ. *Causation in the law*. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1985, lxxxi, 516 p. ISBN 01-982-5474-1., s. 40

Neovlivňuje vědouceho hodnotitele, posuzujícího *ex post* předmět zkoumání, samotné vědění výsledku? Neovlivňují jej jiné relevantní podmínky? A nakonec, lze hodnotit kauzalitu bez pozorujícího subjektu?

5. Částečný závěr

V této části článku jsem se pokusil nastínit rozdíly mezi subjektivistickými a objektivistickými pokusy zachytit kauzalitu a jejich dopady na právní diskurs o právní odpovědnosti, resp. pojetí příčinné souvislosti. Domnívám se, že minimálně v kontextu posuzování kauzality hraje výrazná roli subjektivní složka, kdy jednotlivec zasahuje do kauzálního řetězce z několika pozic: jednak jako jednající subjekt, tj. jako případná příčina, jednak jako hodnotící subjekt, který při soudní aplikaci práva hodnotí důkazy v procesním právu. Je otázka, zda tento subjekt může poznat objektivní kauzalitu nebo nikoliv. To ovšem, jak jsem se snažil naznačit výše, není podstatné. Pokud totiž naše nazírání odpovídá reálné kauzalitě, pak se toto využití subjektivistického hlediska jeví tak jako tak správné (navíc bude mít objektivní platnost). Na druhou stranu je nutné stále hledat odpověď na otázku, na základě jakých kritérií bude toto posuzování probíhat, aby nebylo pouhou zvlášť hodnotícího.

Úkolem poslední části tohoto článku bude se vypořádat s problematikou spravedlnosti v deliktním právu v souvislosti s funkcí kauzality v kontextu právního minimalismu a právního maximalismu. Dále se budu zabývat jednotlivými modely teorie odpovědnosti, zejména na základě složek této právní odpovědnosti (tj. ve smyslu jednotlivých prvků, které musí být obsaženy – jednání, zavinění, škodního následku a kauzálního nexu).

Referenční seznam:

Monografie:

BEEBEE, H., HITCHCOCK, CH.. *The Oxford handbook of causation*. 1. publ. Oxford: Oxford University Press, 2009. ISBN 978-019-9279-739.

FULLER, Lon L., *Legal Fictions*. Stanford University Press, 1967, ISBN 9780804703284

GROSS, Hyman a Ross HARRISON. *Jurisprudence: Cambridge essays*. New York: Oxford University Press, 1992, 285 p. ISBN 01-982-5289-7.

HART, H a Tony HONORÉ. *Causation in the law*. 2nd ed. New York: :Oxford University Press, 1985, lxxxi, 516 p. ISBN 01-982-5474-1.

HRUŠKA, I.L., *Démon kauzality: filosoficko-historické zkoumání příčinnosti od Aristotela po Hegela*. 2008, Vyd. 1, česky, Gaudeamus, Hradec Králové, 250 stran, ISBN: 9788070417652

LOCKE, J.. *Esej o lidském rozumu*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1984. 407 s.

LOSEE, John. *Theories of causality: from antiquity to the present*. 1st ed. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2011, viii, 210 p. ISBN 978-141-2818-322.

MACKIE, J. *The cement of the universe: a study of causation*. Oxford: Clarendon Press, 1980, xvi, 329 s. Clarendon library of logic and philosophy. ISBN 01-982-4642-0.

- OWEN, David G. *Philosophical foundations of tort law*. New York: Oxford University Press, 1995, xvi, 510 p. ISBN 01-982-5847-X.
- PEXIDR, Karel a Nikolaj DEMJANČUK. *Kauzalita: from antiquity to the present*. 1st ed. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009, 266 s. ISBN 978-807-3801-281.
- PRIEST, Graham. *Logika*. 1. vyd. v českém jazyce. Překlad Petr Hromek. Praha: Dokořán, 2007, 167 s. ISBN 978-80-7363-124-6.
- SOSA, Ernest a Michael TOOLEY, ed. *Causation*. New York: Oxford University Press, 1993, viii, 252 p. ISBN 01-987-5094-3.
- TICHÝ, L., ed. *Causation in Law: Praha 2007*. Beroun: IFEC, 2007, 223 s. ISBN 978-80-85889-93-2.
- TICHÝ, Luboš a Jiří HRÁDEK. *Prokazování příčinné souvislosti multikauzálních škod*. Praha: Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2010, 119 s. ISBN 978-80-87488-01-0.
- TURNER, S. ed. *Causality*. Vol. I, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2009, p. cm. ISBN 978-184-7879-332.
- TURNER, S. ed. *Causality*. Vol. II, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2010, p. cm. ISBN 978-184-7879-332.
- TURNER, S. ed. *Causality*. Vol. III, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2010, p. cm. ISBN 978-184-7879-332.
- TURNER, S. ed. *Causality*. Vol. IV, 1st ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2010, p. cm. ISBN 978-184-7879-332.
- STEWART, Ian a Nikolaj DEMJANČUK. *Hraje Bůh kostky?: nová matematika chaosu*. 1. vyd. Praha: Argo, 2009, 431 s. Zip (Argo: Dokořán). ISBN 978-80-257-0024-2.
- ŠPŮR, Josef. *Úvod do systematické filosofie: filosofie přírody*. 1. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, 295 s. ISBN 80-738-0007-1.
- VAIHINGER, Hans a C OGDEN. *The philosophy of 'as if': a system of the theoretical, practical and religious fictions of mankind*. Mansfield Center, CT: Martino Pub., 2009, xlviii, 370 p. ISBN 15-789-8825-X.
- WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2007. 87 s. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 59. ISBN 978-80-7298-284-4.
- ZEMAN, Jiří. *Kauzalita a finalita*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2003, 81 s. ISBN 80-704-1186-4.
- European group on tort law, principles of European tort law, text and commentary*. Wien: Springer, 2005, xii, 282 s. ISBN 32-112-3084-X.

Články v periodikách:

- De CHAMPS, E. *The Place of Jeremy Bentham's Theory of Fictions in Eighteenth-century Linguistic Thought*. *Journal of Bentham Studies*, vol. 2 (1999), UCL Bentham Project.
- ALEXANDER, L. A. *Causation and Corrective Justice: Does Tort Law Make Sense?* *Law and Philosophy*, Vol. 6, No. 1 (Apr. 1987), s. 1-23.

Elektronické články:

- WRIGHT, R. W., *The NESS Account of Natural Causation: A Response to Criticisms* (July 1, 2011).
- PERSPECTIVES ON CAUSATION, Chapter 14, R. Goldberg, ed., Hart Publishing, 2011. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1918405>, cit. dne 5.8.2013